

Adam Izdebski, *Średniowieczni Rzymianie i Przyroda. Interdyscyplinarna historia środowiskowa*,
Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”,
Kraków 2018, ss. 529

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2019.048>

Recenzowana praca jest zwińczeniem prowadzonych przez A. Izdebskiego przez kilka ostatnich lat badań nad historią społeczno-gospodarczą i środowiskową Bizancjum. Częstkowe wyniki tych badań publikowane były w wielu polskich i zagranicznych czasopismach oraz w pracach zbiorowych¹. Zainteresowania naukowe A.I. nie ograniczają się jednak jedynie do historii późnego antyku i Bizancjum. Są one znacznie szersze, o czym świadczy opublikowana w 2018 roku w Krakowie interesująca praca zatytułowana *Ekobiografia Krakowa*. A.I. jest jednym z redaktorów oraz współautorem dwóch składających się na nią tekstów². Dotychczas publikowane prace czynią zatem z A.I. nie tylko historyka Bizancjum, czy lepiej powie-

¹ A. Izdebski, *A rural economy in transition. Asia Minor from Late Antiquity into the Early Middle Ages*, „Journal of Juristic Papirology. Supplement Series 18”, Warsaw 2013; idem, *Byzantinische Miletus. Environmental history of the hinterland*, „Archäologischer Anzeiger” 2016, t. 2, s. 270–280; idem, *Palytology and historical research*, [w:] *A companion to the environmental history of Byzantium*, red. A. Izdebski i J. Preiser-Kapeller, Leiden 2019; idem, *The Changing Landscapes of Byzantine Northern Anatolia*, „Archeologica Bulgarica”, 2012, t. 16, s. 47–66; idem, *The economic expansion of the Anatolia countryside in Late Antiquity; the coast versus inland region*, „Late Antiquity Archeology”, 2013, t. 10, s. 343–376; idem, *Why did agriculture flourish in the late antiquity East? The role of climate fluctuations in the development and contraction of agriculture in Asia Minor and the Middle East from the 4th till 7th c. AD*, „Millenium Jahrbuch zu Kultur und Geschichte der ersten Jahrtausends n. Chr.”, 2011, t. 8, s. 292–312.

² *Ekobiografia Krakowa*, red. A. Izdebski i R. Szymtka, Kraków 2018.

dzień średniowiecznego cesarstwa wschodniego, ale również konsekwentnego propagatora historii środowiskowej.

W pracy *Średniowieczni Rzymianie i Przyroda* A.I., najogólniej mówiąc, stara się znaleźć odpowiedź na pytanie, kim byli Bizantyjczycy. Pytanie to jest jednym z najczęściej zadawanych w bizantynistyce. Nawet odpowiedź na nie jest znana, gdyż przecież sami Bizantyjczycy nazywali siebie Rzymianami, określając w ten sposób swą tożsamość³. Autor podchodzi jednak do tego problemu w nowy, oryginalny sposób, właśnie od strony historii środowiskowej. Posługuje się przy tym pojęciem wtórnej natury, a więc jakości stworzonej przez Rzymian w przyrodzie. Innymi słowy, szuka odpowiedzi na pytanie, czy średniowieczni Rzymianie, a więc Bizantyjczycy, przejęli i zachowali wtórną naturę, jaką znamy z późnej starożytności, czy też wypracowali własny sposób istnienia w przyrodzie. A.I. pyta:

Czy zatem ludzie, których nazywamy Bizantyńczykami, podtrzymywali bądź wykształcili taką organizację życia społecznego i gospodarczego, takie wzorce kulturowe i instytucje, które podtrzymywały „odziedziczony” po (późno)rzymskiej starożytności krajobraz? Czy zależało im na tym, aby otaczające ich ekosystemy dostarczały im tych samych dóbr, których dostarczały ich późnorzymskim poprzednikom? Pytanie o trwałość rzymskiego krajobrazu w Bizancjum dotyczy zatem zarówno rezultatu interakcji człowieka i przyrody, czyli rzeczywistego systemu ekosystemów – krajobrazu, który możemy zaobserwować za pośrednictwem źródeł przyrodniczych, jak również samych procesów społeczno-przyrodniczych, poprzez które taki rezultat, krajobraz, był wytwarzany i podtrzymywany⁴.

³ Na ten temat w ostatnich latach pisali m.in.: D. Tziouvas, *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture*, Oxford 2014; I. Stouratis, *Roman Identity in Byzantium: A critical Approach*, „Byzantinische Zeitschrift”, 2014, t. 107, s. 175–220; idem, *Reinventing Roman Ethnicity in High and Late Medieval Byzantium*, „Medieval Worlds”, 2017, t. 5, s. 70–94; G. Page, *Being Byzantine: Greek Identity Before the Ottomans, 1200–1420*, Cambridge 2008; A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2007.

⁴ A. Izdebski, *Średniowieczni Rzymianie i Przyroda. Interdyscyplinarna historia środowiskowa*, Kraków 2018, s. 91–92.

Próba znalezienia odpowiedzi na te pytania skłoniła A.I. do zadania kolejnego, niezwykle ważnego, a mianowicie, czy cesarstwo wschodnie doświadczyło rewolucji ekologicznych, czyli radykalnych przemian społeczeństwa i krajobrazu, które mogłyby doprowadzić do zerwania ciągłości ze stanem wcześniejszym. W dziejach Bizancjum były dwa takie przełomowe momenty: pierwszy w VII i drugi w XI–XII wieku. Pierwszy z nich to początek ekspansji Arabów. To właśnie wówczas cesarstwo w niezwykle krótkim czasie utraciło Syrię, Palestynę, Mezopotamię i Egipt. Zwłaszcza utrata Egiptu, skąd pochodziło zboże dla Konstantynopola i innych miast cesarstwa, miało poważne skutki. Władcy Konstantynopola byli zmuszeni radykalnie przebudować aparat fiskalny, zmienić strukturę wydatków oraz zmodyfikować sposób rekrutacji i zaopatrzenia armii. W historiografii nie brak opinii, że pod koniec VII wieku cesarstwo było już zupełnie innym państwem niż wiek wcześniej⁵. Drugi zaś moment to inwazja seldżucka na Anatolię, w wyniku której cesarstwo wschodnie utraciło kontrolę nad większością Azji Mniejszej⁶. A.I. podobnie jak wielu jego poprzedników szuka odpowiedzi na pytanie, czy te dwa przełomowe momenty całkowicie zmieniły kształt polityczny, społeczny i gospodarczy cesarstwa. Jako jednak historyk środowiskowy podchodzi do problemu inaczej, niż dotychczas to czyniono. Nie przedstawia wydarzeń, nie analizuje ich przebiegu, nie omawia poczynań głównych aktorów. Sięga natomiast do danych przyrodniczych, co pozwala mu w oryginalny sposób spojrzeć na skutki wydarzeń z VII i XI–XII wieku. Zastanawia się, czy najazdy arabskie, a później

⁵ J. Haldon, *The East Roman World: the Politics of Survival. Byzantium in the Seventh Century: the Transformation of a Culture*, Cambridge 1997; W.E. Kaegi, *Byzantium and the early Islamic conquest*, Cambridge 1995; H.N. Kennedy, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, Ashgate 2006; M. Mansouri, *De Byzance et de l'Islam*, Tunis 2009.

⁶ S. Vronis, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of islamization from the 11th through the 15th century*, Berkeley 1971; idem, *Nomadization and Islamization in Asia Minor*, „Dumbarton Oaks Papers”, 1975, t. 29, s. 41–71; A. Savvides, *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rüm in Asia Minor, the Armenians in Cilicia and the Mongols A.D. c. 1192–1237*, Thessalonike 1981; *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, ed. by A.C.S. Peacock, S.N. Yildiz, London, New York 2013.

seldżuckie pociągnęły za sobą rewolucję ekologiczną⁷. Stara się zatem dociec, czy gwałtownym zmianom politycznym, społecznym i gospodarczym towarzyszyły zmiany w relacjach człowieka z przyrodą. To jest główny cel, jaki stawia sobie Autor omawianej pracy, choć od razu wypada zauważyć, że nie jest to cel jedyny. Z uwagi na interdyscyplinarny i, przynajmniej na gruncie polskim, rzadki jeszcze charakter badań A.I. wyznacza sobie cel dodatkowy, jakim jest stworzenie swoistego wprowadzenia do historii środowiskowej, nakreślenia okoliczności, w jakich doszło do narodzin tego kierunku badań oraz przybliżenia jego metodologii.

Niewątpliwie w związku z szeroko nakreślonymi celami praca została podzielona na dwie części. Pierwsza, zatytułowana „Historia środowiskowa: na styku tradycji i dyscyplin”, składa się z czterech rozdziałów poświęconych historii środowiskowej, źródłom przyrodniczym w warsztacie historyka oraz systemowi społeczno-przyrodniczemu. Druga zaś, nosząca tytuł „Historia środowiskowa w praktyce: średniowieczni Rzymianie i społeczno-przyrodnicza ciągłość”, liczy pięć rozdziałów poświęconych m.in. Bizancjum z perspektywy historii środowiskowej, wschodniorzymskiemu systemowi społeczno-przyrodniczemu, przełomom społeczno-gospodarczym i rewolucjom ekologicznym, zmianom klimatu oraz strukturom ciągłości. Integralną częścią pracy są tabele, mapy i ilustracje, w których w graficzny sposób A. przedstawił wyniki swych badań.

W pierwszej części pracy A.I. wiele miejsca poświęcił na wyjaśnienie, w jakich okolicznościach doszło do powstania nowego kierunku badań, czyli historii środowiskowej. Jej powstanie wiązało się ściśle z protestami studentów, które przetoczyły się przez amerykańskie uniwersytety w latach sześćdziesiątych XX wieku. Wprawdzie początkowo były one wyrazem sprzeciwu i niechęci wobec wojny w Wietnamie, jednak szybko zaczęły dotyczyć także innych problemów, z którymi borykało się amerykańskie społeczeństwo. Jednym z nich była ochrona środowiska naturalnego. Wykorzystując zainteresowanie studentów tym zagadnieniem, R. Nash,

⁷ Termin *rewolucja ekologiczna* został wprowadzony przez Carolyn Merchant i znalazł się w tytule jej pracy *Ecological Revolutions; Nature, Gender, and Science in New England*, Chapel Hill 1989. Zob. również E. Merchant, *The Theoretical Structure of Ecological Revolutions*, „Environmental Review” 1987, t. 11, s. 265–274.

wykładowca Uniwersytetu Kalifornijskiego, zaproponował zajęcia poświęcone przemianom środowiska. To właśnie nazwa tych zajęć – *environmental history* – z czasem stała się nazwą nowego kierunku badań. Omówienie tych wydarzeń jest dla A.I. sprawą ważną, gdyż, jak zauważa: „historia środowiskowa narodziła się jako odpowiedź na palącą potrzebę społeczną, a badanie wspólnej przeszłości człowieka i przyrody miało służyć znalezieniu dróg wyjścia z ekologicznego kryzysu oraz mobilizacji społeczeństwa do działania”⁸. R. Nash jest też autorem pracy uznanej za pierwszą z serii prac o historii środowiskowej⁹. Niewiele trzeba było czasu, aby grono osób zajmujących się historią środowiskową w USA zaczęło się powiększać o historyków i przyrodników. A.I. omawia dorobek i wkład w rozwój tego kierunku badań m.in. A. Crosby’ego, W. Cronona czy D. Worstera. Przedmiotem ich zainteresowania stały się m.in. biologiczne skutki odkrycia Ameryki przez Europejczyków¹⁰, zmiany społeczno-przyrodnicze, jakie zaszły na terenach dzisiejszej Nowej Anglii w pierwszych dekadach europejskiej kolonizacji¹¹, czy wreszcie przyrodniczym skutkiem rozwoju kapitalizmu¹². Z czasem historycy środowiskowi zainteresowali się dodatkowymi zagadnieniami, jak na przykład źródłami energii czy dziejami inżynierii sanitarnej. Wykształcił się zatem zestaw pytań i narzędzi badawczych, które zaczęto stosować do coraz to nowszych problemów nie tylko historycznych, ale i geograficznych czy kulturowych. Wspólnym mianownikiem wszystkich tych prac było dostrzeżenie związków człowieka z przyrodą i, co za tym idzie, traktowanie przyrody jako niemal aktywnego uczestnika procesów dziejowych. Jak stwierdza A.I.: „istotą uprawiania historii środowiskowej na sposób „ame-

⁸ A. Izdebski, *Średniowieczni...*, s. 22.

⁹ R. Nash, *Wilderness and the American Mind*, New Haven 1967. Praca ta, poświęcona zmianom w podejściu do dzikiej przyrody w dziejach Ameryki, doczekała się pięciu wydań. *Los Angeles Times* umieścił ją wśród 100 najważniejszych i najbardziej opiniotwórczych książek ostatniego ćwierćwiecza. Niekiedy bywa nazywana „Book of Genesis for environmentalists”.

¹⁰ A. Crosby, *Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Westport 1972.

¹¹ W. Cronon, *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Great West*, New York 1983.

¹² D. Worster, *Dust Bowl: The Southern Plains in the 1930s*, New York 1979.

rykański” jest z jednej strony uczynienie przyrody jednym z uczestników dziejów, a z drugiej założenie, że każde zjawisko społeczne, gospodarcze, kulturowe czy polityczne ma wymiar przyrodniczy¹³. I choć dziś stwierdzenie to wydaje się oczywiste, to trzeba jednak pamiętać, że pół wieku temu tak nie był.

Wiele miejsca A.I. poświęcił również na przybliżenie, jak wyglądały początki zainteresowania rolą przyrody w dziejach na gruncie europejskim. Podkreślił przy tym, że wiele nurtów badawczych, które złożyły się na historię środowiskową, zostało zainicjowanych w Europie. W tym kontekście warto wymienić ekologię historyczną, czyli odtwarzanie ekosystemów i związków człowieka ze światem przyrody¹⁴, klimatologię historyczną¹⁵ czy wreszcie historię katastrof, do której zalicza się również zjawiska pogodowe, jak na przykład susze czy powodzie¹⁶. A.I. omówił również dorobek polskich badaczy zajmujących się historią środowiskową, poczynwszy od F. Bujaka, który rolą zjawisk przyrodniczych w dziejach zajmował się na długo przed pojawieniem się określenia „historia środowiskowa”¹⁷.

Niezwykle ważnym elementem pierwszej części recenzowanej pracy jest jej rozdział trzeci zatytułowany „Źródła przyrodnicze w warsztacie historyka”. Skoro historia środowiskowa jest interdyscyplinarna, to zajmujący się nią badacze muszą korzystać z najróżniejszych źródeł. Co oczywiste, niektórych z nich sami nie analizują, tylko korzystają z wyników badań innych. A.I. stwierdza, że: „nie zamierzam dzielić materiału źródłowego wedle rodzajów źródeł czy dyscyplin naukowych, które je wytwarzają, lecz spojrzeć na niego od strony stawianych przeze mnie pytań”¹⁸. Dalej wymienia

¹³ I. Izdebski, *Średniowieczni...*, s. 37.

¹⁴ *Historische Humanökologie: interdisziplinäre Zugänge zu Menschen und ihrer Umwelt*, 1. Aufl., red. V. Winiwarter, H. Wilfing, Wien 2002.

¹⁵ Przede wszystkim prace E. Le Roy Laduriego, m.in. *Les paysans de Languedoc*, Paris 1966; *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris 1967. Na polski została przetłumaczona jedna z prac tego badacz: E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, wioska heretyków 1294–1324*, Warszawa 1988.

¹⁶ G. J. Schenk, red., *Historical Disaster Experiences: Toward a Comparative and Transcultural History of Disasters across Asia and Europe*, Cham 2017.

¹⁷ F. Bujak, *Czynnik gospodarczy w upadku dawnego Państwa Polskiego*, Lwów 1938.

¹⁸ A. Izdebski, *Średniowieczni...*, s. 58.

źródła, które są wykorzystywane do badań zjawisk przyrodniczych w przeszłości, zwłaszcza te, które pozwalają badać klimat i szatę roślinną. Posługuje się przy tym wprowadzonym przez Ch. Pfistera podziałem na dwa typy archiwów: archiwów społeczeństw i archiwów przyrody¹⁹. Najogólniej mówiąc, do pierwszej kategorii należą wszelkie teksty pisane, w których można odnaleźć informacje o pogodzie w określonym czasie, do drugiej zaś wszelkie obiekty biologiczne i geologiczne, których badanie dostarcza informacji na temat warunków pogodowych i klimatycznych panujących w momencie ich powstawania. Do źródeł przyrodniczych, z których A.I. najczęściej korzysta, należą dane palinologiczne pozwalające rekonstruować szatę roślinną występującą na danym obszarze, a tym samym są one przydatne w badaniach nad rolnictwem i gospodarką. Badacz zajmujący się historią środowiskową, starający się analizować relacje człowieka z przyrodą, ma zatem do dyspozycji bogatą podstawę źródłową, od notatek tworzonych przez człowieka po pozostałości procesów biologicznych i geochemicznych. Praca z nimi z jednej strony wiąże się z koniecznością posiadania daleko idących umiejętności konfrontowania wniosków wyciąganych z jednego z nich z pozostałymi, z drugiej zaś wiąże się z określonymi problemami i ograniczeniami. Dobrze to widać na przykładzie patogenów, których zbadanie dla tematu książki byłoby niezwykle ciekawe. A.I. słusznie jednak zauważa, że: „akumulacja danych źródłowych [na temat patogenów – M.P.] i wiedzy jest [...] nieporównywalnie mniejsza niż w przypadku badań nad krajobrazem i klimatem, co oznacza, że podjęta dziś próba syntezy w ciągu kilku lat stałaby się bezwartościowa”²⁰.

W zakończeniu części pierwszej A.I. zamieścił uwagę, którą można uznać za Jego badawcze credo. Stwierdził m.in.:

Istotą interdyscyplinarnej historii środowiskowej jest integralność wizji rzeczywistości oraz wykorzystywanych metod. Przeszłe społeczeństwa będące przedmiotem badania są rozumiane jako całościowe systemy społeczno-przyrodnicze, a do analiz elementów takiego systemu stosowane

¹⁹ Ch. Pfister, *Climatic Extremes, Recurrent Crises and Witch Hunts Strategies of European Societies in Coping with Exogenous Shocks in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*, „The Medieval History Journal” 2007, t. 10, nr 1–2, s. 33–73.

²⁰ A. Izdebski, *Średniowieczni...*, s. 83.

są metody badań i dane źródłowe pochodzące z obu stron „przepaści”, która wciąż dzieli nauki humanistyczne i przyrodnicze. W rezultacie powstaje nowy typ narracji o przeszłości, odwołujący się do kryteriów wiarygodności mających swe umocowanie w różnych dziedzinach nauki, narracja taka ma charakter hybrydowy, przekraczający kanony literackie tak nauk historycznych, jak i przyrodniczych²¹.

Przykład, jak taka narracja wygląda, oraz przykład zastosowania założeń historii środowiskowej w praktyce znajduje się w drugiej części pracy.

Część ta podzielona została na pięć rozdziałów. Przedstawiono w nich m.in. podstawę źródłową, głównie zresztą przyrodniczą i archeologiczną, w znacznie mniejszym stopniu historyczną, która jest prawie nieobecna (choć A.I. twierdzi coś innego), dwa przełomowe momenty w dziejach Bizancjum, czyli podboje arabskie oraz przybycie Turków do Azji Mniejszej, wyniki badań dotyczących możliwej roli zmian klimatycznych w ewentualnym zerwaniu ciągłości w dziejach Bizancjum. Jak zaznaczono już wyżej, celem Autora w drugiej części pracy jest uzyskanie odpowiedzi na pytanie, czy zmianom politycznym i gospodarczym towarzyszyły zmiany w relacjach człowieka z przyrodą. A.I. próbuje ustalić, co dzieje się z przyrodą, gdy ludzki świat rozpada się na idące odmienną drogą części, i czy przyroda zawsze odzyskuje tereny utracone wcześniej na rzecz człowieka.

Uwaga A.I. koncentruje się głównie na danych palinologicznych pochodzących z 72 stanowisk znajdujących się na terenie dzisiejszych Włoch, Bułgarii, Grecji, Albanii, Turcji, Izraela, Gruzji i Iranu. Dane palinologiczne pozwalają w przybliżeniu odtworzyć szatę roślinną terenów, z których pochodzą. W danych pyłkowych A.I. rozpoznaje antropopresję, czyli wpływ człowieka na ekosystemy, po wyraźnej obecności pyłku różnych roślin uprawnych, zmniejszającym się udziale pyłku roślin leśnych w ogólnej sumie pyłkowej dla kolejnych próbek i wreszcie wzroście udziału pyłku roślin, które mogą wskazywać na występowanie wypasu zwierząt. Drobiazgowo analizy doprowadziły A.I. do wniosku, że ani wojny, ani inwazje i towarzyszące im zmiany systemów polityczno-gospodarczych, ani zmiany klimatu nie wywołały całkowitego zerwania społeczno-przyrodniczej ciągłości w dziejach Bizancjum. Jednakże w ich następstwie, co naturalne,

²¹ Ibidem, s. 79.

obszar ciągłości kurczył się i ostatecznie ostał się jedynie w bezpośredniej bliskości Konstantynopola oraz na obszarze egejskim. A.I. poszedł w swych poszukiwaniach jeszcze dalej i pokusił się o odpowiedź na pytanie, dzięki komu na centralnych terenach cesarstwa trwała ta sama rzeczywistość społeczno-przyrodnicza. Oczywiście ciągłość zapewniały elity, które były nośnikami kultury pisanej, a także kadrami dla administracji i gospodarki. W podsumowaniu swych badań A. I. stwierdza słusznie, że dzieje Bizancjum to opowieść o kurczącej się ciągłości, o coraz mniejszym obszarze, na którym trwa nieprzerwanie (późno)rzymski krajobraz i rzymskie panowanie. Widać zatem, że mieszkańcy średniowiecznego cesarstwa rzymskiego pomimo zawirowań politycznych pozostali Rzymianami²².

Praca *Średniowieczni Rzymianie i Przyroda* jest pracą ważną, pokazującą, jak w nowy sposób można pisać o historii Bizancjum. Jej siła polega głównie na stosowanych metodach z zakresu historii środowiskowej. Nawet jeśli uzyskane dzięki tym metodom wnioski nie są nowe, to wskazują na efektywność nowych metod, które potwierdzają słuszność dawniejszych ustaleń.

Marcin Pawlak (Toruń)

ORCID: 0000-0002-2841-469X

²² Ibidem, s. 189–190.

